TÁJÉKOZÓDÁS

A MAGYARORSZÁGI GÖRÖGÖK A XVIII—XIX. SZÁZADBAN. KULTÚRTÖRTÉNETI ADALÉKOK

SASVÁRI LÁSZLÓ

A miskolci Herman Ottó Múzeum 1976 nyarán *Görög kereskedők Miskolcon* címmel kiállítást rendezett. A kiállított anyag két tárgykörre oszlott: az egyik részben *gazdaság-* és *társadalomtörténeti*, a másik részben ortodox *egyházművészeti* anyag volt látható. Az első részben szükségszerűen ismertetni kellett a görög kereskedők megjelenését Magyarországon, hogy a kiállítás látogatói megérthessék Miskolc város gazdaságtörténetében kifejtett szerepüket, társadalmi jelentőségüket.

A HAZAI GÖRÖGSÉG

A kiállítás anyaga és a szakirodalom[1] alapján a magyarországi görög kereskedőkről általánosságban a következőket mondhatjuk el:

1. A Balkánról a hazánkba jövő kereskedőket a népnyelv általában *görögnek* nevezte, de ezek nem minden esetben voltak görögök, hanem igen tekintélyes részük macedóniai román volt, akik anyanyelvüket csak egymás között használták. A szakirodalomban előforduló neveik: *makedoromán*, makedovlach, kucoromán, cincár, arumún. De a görögök között voltak bolgárok, albánok vagy *arnótok* — az is előfordul, hogy az arnót névvel az albán határ mellékéről származó makedorománokat illetik — és találunk még örményeket is.

2. A görög kereskedők Közép-Európa és a Közel-Kelet kereskedelmi forgalmát bonyolították le, általában *karavánkereskedelmet* folytattak. A XVI. században jelentek meg Erdélyben, a XVIII. századra elterjedtek az egész országban.

3. A kereskedelmi forgalom lebonyolítására kereskedőtársulatokat, a korabeli szóhasználat szerint *kompániákat* szerveztek. Kétféle kompániát ismerünk: *a)* az egyik nagyobb működési területre kiterjedő, de központi székhellyel rendelkező, céhszerű társulat, *érdekvédelmi szervezet*, saját bírókkal, az élén főbíróval. Ilyen volt a tokaji, a miskolci, a kecskeméti, az egri, a gyöngyösi kompánia stb. *b) Társascég*, amelyből egy városban esetleg több is volt.

4. A hazai görögök kereskedelmi tevékenységének a *fénykora* 1718 és 1774 közé esik. A törökkel kötött 1718-as *passzarovici* béke kedvező feltételeket biztosított a török állampolgárságú görög kereskedők részére. Az osztrák biro-

[1] Bihari József: Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből; „Az egri Pedagógiai Főiskola évkönyve", II, Eger 1956, 392—456. — Bihari József—Füves Ödön: Az egri görög sírfeliratok és könyvek; „Az egri PF füzetei", 132. Eger 1959. — Füves Ödön: „Görögök Pesten 1686—1930", Bp. 1972, MTA Kézirattár B/5721. — Petri Edit: A kecskeméti görög kereskedők története a XVIII. században; „Cumania", III. Kecskemét 1975.

dalomnak szükségesek voltak a kereskedelmi kapcsolatok a megerősödéshez. Az 1770-es évekre érkezett el a gazdasági megerősödés ahhoz a ponthoz, hogy nélkülözhette a Törökországgal való kereskedelmet. Ezért elrendelték 1772-ben, hogy minden görög kereskedőnek két éven belül, tehát 1774-ig *hűségesküt* kell tennie, aminek velejárója volt a végleges letelepedés. Aki nem tette le a hűségesküt, annak el kellett hagynia az országot.

A törökországi kereskedelem mellett a görögök kezére került egyes helyeken a *borkereskedelem* (Tokaj, Miskolc). A Tiszántúlon több *pusztabérlőről* tudunk. (Emléküket még helynevek is idézik, mint a Nyíregyháza melletti *Görögszállás* és a vele szomszédos Belegrádpuszta.) Végül sok helyen még a mindennapi közszükségleti cikkekkel való kereskedelmet is a kezükben tartották. A tevékenységük által fölhalmozódott kereskedelmi tőkét azután különböző *vállalkozásokba* fektették. Csak egy példa erre: a parádi timsós források vízének felhasználására Keszlerffy János egri sebészorvos az egri görög és szerb kereskedők körében társulatot hozott létre, s így indult meg Parádon az első timsófőző gyár működése.[2]

A görög kompániák létrehozták saját *ideológiai intézményeiket* is, melyeket bőséges *alapítványokkal* ellátva tartottak fenn. *A kereskedőtársulatok 1774 után lassan elsorvadtak, helyükbe közösségfenntartó szervezetként az általuk létrehozott egyházközségek léptek, de ez már magával hozta a lassan asszimilálódni kezdő görögség felszámolódását is.*

Berki Feriz így ír erről a kérdésről a görögökkel kapcsolatosan: „Ők ugyanis kisebb lélekszámuknál fogva, valamint azért is, mert főleg nagyvárosokban éltek, hamarosan asszimilálódtak és váltak nyelvükben és meggyőződésükben magyarokká. Anyagi függetlenségüket biztosító vagyoni helyzetüknél fogva pedig elkerülték a római uniót . . ."[3] A római unió, vagyis *a görög katolicizmus ha nem is hódította meg a görögöket, azért igyekezett őket is befolyásolni.* Tudjuk, hogy a tokaji görögök majd egy évszázadon át kényszerültek kapcsolatokat tartani a görög katolikus egyházzal kiváltságaik biztosítása végett. Hasonlóan volt ez az egri görögök életében is. Az egri püspökök a szerbeket és görögöket unióra kényszerítették a XVII. század végén, azonban a Rákóczit Egerben felkereső oroszok hatására újra ortodoxok lettek, de ezáltal újabb zaklatásoknak tették ki magukat. Hogy a görögök végső soron mégis el tudták kerülni az uniót, abban része lehetett a szerb egyházi főhatóságnak, mely alá a görögök is tartoztak. Köztudott ugyanis, hogy az osztrák császárok a betelepült szerbeket különböző kiváltságokkal látták el, melyek az ortodox vallás szabad gyakorlatát is biztosították.[4] Egyébként is a görögökre szükség volt a városok gazdasági életének fenntartásában.

A XVIII. század utolsó harmadában a görögség még erejének teljében volt, ekkor emelték ma is páratlan *műemléktemplomaikat*, melyek több helyen már csak hírmondóként állnak. A XVIII—XIX. század fordulóján a következő helyeken voltak görög templomok és kápolnák, és ez egyben azt is jelenti, hogy a helységben számottevő görög közösség működött: Pest, Nagyvárad, Vác, Balassagyarmat, Zimony, Karcag, Kecskemét, Léva, Miskolc, Békés, Ungvár, Szentes, Tokaj, Gyöngyös, Bihardiószeg, Nagykanizsa,

[2] Aba Iván: „Budapest—Gyöngyös—Mátra", II. átdolgozott kiadás, Bp. é. n., 79.
[3] Berki Feriz: A magyar ortodoxia útja; „Theológiai Szemle", 1975/1—2, 108.
[4] Bihari—Füves, i. m. 234; valamint Bihari József: Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez; „Az Egri Pedagógiai Főiskola füzetei", 114, Eger 1958.

Nagyszeben, Sopron, Nagyszombat, Hódmezővásárhely, Losonc, Nagykőrös.[5] De a felsoroltaktól több helyen voltak, mert ahol szerbekkel éltek együtt, ott általában nem került sor külön templom építésére. Ilyen helyek: Szentendre, Ráckeve, Újvidék, Eger, Komárom, Győr, Esztergom stb. A szegediek emléke meg feledésbe merült teljesen, a templomukat pedig a nagy árvíz vitte el.

A szerbekkel való együttélés a görögök körében a felvilágosodás korában, a nemzeti öntudat kibontakozásakor *viszálykodásokra* vezetett. A görögök a maguk számára görög nyelvű prédikációt és istentiszteletet követeltek, hogy ne szerbesedjenek el. Így történt ez Pesten, s ennek lett végső eredménye, hogy a görög, makedoromán, albán nemzetiségű pesti ortodoxok — akiket gyűjtőnéven csak görögöknek neveztek — összefogtak, és felépítették a ma is álló Petőfi téri templomot.[6] Egy korabeli kimutatás szerint 1789-ben a következő volt a templomépítők nemzetiségi megoszlása.[7]

	25 görög családfő	193 családtaggal
	41 makedoromán családfő	258 családtaggal
	3 albán családfő	15 családtaggal
Összesen:	69 családfő	466 családtaggal

A későbbiek folyamán a görögök és a makedorománok között is viszálykodások voltak. A makedorománok kieszközölték, hogy a görög közösségen belül külön román papot tarthattak 1809-től 1887-ig, s ekkor különváltak román lelkészséget alapítva (mely ma is létezik).[8] Hasonlóan a pesti görög-szerb ellentétekhez, voltak viszálykodások Egerben is, ugyanakkor Miskolcon, ahol a templomépítők többsége makedoromán volt (ezt tanúsítja a templom nyugati kapuja feletti feliratban szereplő makedovlach szó is), megmaradt szinte a XX. századig a közösség görög jellege. (Ugyanakkor egy érdekes adat: Saguna András püspök, a XIX. század közepén az erdélyi románság szellemi vezére, Miskolcon született.)

A görögöknek a városaik polgári rétegébe való beilleszkedését mutatja, hogy egyre többen vásároltak házakat. Pesten 1790 után a görögség létszáma 696 fő, ebből 62 háztulajdonos, míg Tokajban 114 görögből 23-nak volt háza.[9] De lassan már számolni kellett a görögség *létszámcsökkenésével is:* A tokaji ortodox hívek száma az alábbi módon alakult:[10]

1846	158 fő
1884	6 fő
1900	2 fő
1905	1 fő

[5] Füves Ödön: A pesti görög templom építéstörténete; „Építés-Építészettudomány", VII/1—2, Bp. 1975, 170.
[6] Uo. 153—154.
[7] Uo. 157.
[8] Füves Ödön: A pesti görögök nyelve; „Antik Tanulmányok", 1968/1, 95.
[9] Füves: „Görögök Pesten", 87., 405.
[10] Az 1846-os adat Füves Ödön közlése a budai szerb püspökség sematizmusa alapján, a további adatok közlője Vujicsics Dusán szerb püspöki helynök a karlócai metropólia 1910-es sematizmusa alapján. — A nagymérvű csökkenés az 1846-os adathoz viszonyítva részben azzal is magyarázható, hogy a 158 főbe beszámolhatták a környező helységekben élő görögöket is, mivel ezen helységek a tokaji parókia leányegyházainak számítottak. (A 158 főnek kb. egyharmada lakhatott Tokajban.)

A tokaji egyháznak még a század elején volt 12 255 korona értékű vagyona (telek, templom, parókia, föld és 8000 korona bankbetét). A görögök magyarországi életében kisebb jelentőségű Ungváron pedig így alakult a hívek száma:

1884	18 fő
1910	12 fő

Érdekes tanulságokkal szolgálnak a gyöngyösi görög alapítású ortodox egyház adatai is. 1769-ben Gyöngyösön 42 görög kereskedő volt,[11] 1851-ben pedig Gyöngyösön 44 görögkeleti élt, míg Jászberényben 107 fő volt a számuk.[12] Az 1910-es karlócai sematizmusból pedig azt tudtuk meg, hogy Gyöngyösön az ortodox egyházközségnek — melynek filiálisa (leányegyháza) Jászberény — 1884-ben 14 híve volt, s ekkor még működött az egyháztanács. A századforduló után, 1905-ben a hívek száma 20 fő, ebből 1 szerb; 1910-ben 38 fő, ebből 13 szerb (9 katona). Az egyház vagyona ekkor: parókiaépület, telek, templom, szőlő (2 katasztrális hold 758 négyszögöl); az összérték 12 954 korona, néhány ezer forint a nép közt kölcsönként szétosztva.[13] A statisztika mutatja azt, ami más, görögök lakta helységben is bekövetkezett: a szerbek arányának a növekedését. Hisz *a görögök egy része beolvadt a szerbségbe, a nagyobb részük azonban asszimilálódott, magyarrá lett.* Pesten a magyar nyelv használata a görögség körében a XIX. század második felében következett be, míg általánossá a XX. században vált.[14]

Érdemes felidéznünk néhány adatot Popovics János karcagi lelkész magyar nyelvű imakönyvének előfizetési listájából;[15] melyek mutatják, hol volt érdeklődés a könyv iránt:

Békés	14	egyéni előfizető	
Vekerd	2	” ”	(Békéshez közeli községek, román parókiával)
Zsáka	8	” ”	
Debrecen	4	” ”	
Tokaj	7	” ”	
Jászapáti	6	” ”	
Jászladány	4	” ”	
Jászberény	4	” ”	
Eger	10	” ”	
Gyöngyös	1	” ”	
Hatvan	1	” ”	
Kecskemét	12	példányt az egyház rendelt	
Miskolc	10	példányt az egyház rendelt	
	16	egyéni előfizető (a Pilta család 3 tagja 8 példányt rendelt)	

[11] Füves: „Görögök Pesten”, 35.

[12] Fényes Elek: „Magyarország geographiai szótára”, Pest 1851, II, 69. és 151. — Ez a munka egyébként Kozma Vazul nyomdájában készült. Kozma Vazul kecskeméti születésű, görög, pesti papírkereskedő volt, nyomdája a mai Március 15. tér északkeleti felén állott a Kiscelli Múzeum nyomdatörténeti kiállításának egyik térképe szerint.

[13] Vujicsics Dusán közlése.

[14] Füves: „A pesti görögök nyelve”, 93.

[15] Popovics János: „Ortodox hitvallók imakönyve”, Nagyvárad 1861. A függelékben mintegy kétszáz előfizető nevét tartalmazó lista.

A lista nem teljes, de ez is mutatja a magyarosodó görög hívek szétszóródását, ennek oka egyrészt, hogy egy-egy görög kereskedő kisebb helységekben is megtelepedett és boltot nyitott, másrészt, hogy különböző helyeken birtokokat vettek.

Az előfizetők sorában előkelő hely illeti meg a miskolciakat, s elmondhatjuk azt is, hogy *Miskolcon szinte teljes mértékben megmaradt a művészeti és irattári hagyaték*, amely napjainkban is igen értékes szolgálatokat tesz a tudományos kutatásnak. Az 1976-ban Miskolcon rendezett kiállítás anyaga is utalt azokra az eszmei megnyilatkozásokra, melyek a hazai görögséget a felvilágosodás idején és a reformkorban jellemezték, s a következőkben néhány témakörbe csoportosítva ezt kívánjuk megvizsgálni.

GÖRÖG ISKOLÁK ÉS KÖNYVTÁRAK

A görög közösségek iskolákat és könyvtárakat is fenntartottak. Mária Terézia összeíratja az ország iskoláit 1770—71-ben, ekkor görög tanítási nyelvű iskola az országban *Győrött*, *Miskolcon* és *Tokajban* működött, míg *Egerben* szerb és görög nyelvű.[16]

A tokaji templom- és iskolaépítés irataiból láttuk, hogy kezdetben csak a „templum et parochia", illetve „Kirche und Pfarrhof" (templom és parókia) kifejezések szerepelnek, de 1786-ban a kiszemelt telekkel kapcsolatban: „fine erigendi Templi, *Scholae* et Parochiae" (templom, iskola és parókia felállítására) olvasható.[17]

Az elmondottakból azt a következtetést vontuk le, hogy az iskola ideiglenes elhelyezést nyerhetett kezdetben. A gazdasági és politikai viszonyok is (1782-es türelmi rendelet) az 1780-as évek közepére tették lehetővé az építkezéseket, és abból a tényből, hogy kezdetben csak a templom és parókia építésének az említése szerepel, és később kapcsolódik ehhez az iskola említése — ami az iskola állandó helyének a biztosítására való törekvést jelentheti — arra gondolunk: itt már a felvilágosodás korszellemének a növekvő hatása is tükröződhet. Egyre jobban felismerhették, hogy mennyire fontos az iskolában a zavartalan tanítás feltételeinek a biztosítása.

1795. január 30-án a Helytartó Tanács *17 görög iskolát* engedélyezett: Belényes, Békés, Eger, Gyöngyös, Győr, Gyula, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Komárom, Miskolc, Nagyvárad, Oravica, Pest, Tokaj, Újvidék, Ungvár, Vác.[18] A számuk emelkedhetett, mert 1812—20 között Pesten görög tanítóképző működött, hogy a hazai *26 görög iskolát* tanerővel láthassák el. Pesten a görög iskolának két tagozata is volt, az egyikben az újgörög, a másikban a klasszikus, ógörög nyelvet oktatták.[19]

Az 1976. május 7-én, Miskolcon tartott tudományos tanácskozáson nyert értesülésünk szerint, a miskolci iskolában is tartottak ógörög nyelvű oktatást, s az iskolának voltak kapcsolatai a sárospataki kollégiummal is. Érdekes adalék az is, hogy az egri születésű *Vitkovics Mihály* költő és testvérei jobban beszéltek görögül, mint szerbül, és már a költő nagyapját, *Vitkovics József* egri szerb

[16] Füves Ödön: A pesti görög—román iskolák; „Magyar Pedagógia", 1971/1—2, 134.
[17] OL. Kam. lt. Dep. Oec. No. 728. 1786.
[18] Petri, i. m. 66.
[19] Füves Ödön: Görög tanítóképző Pesten 1812—1820; „Antik Tanulmányok", 1969, 91—2.

lelkészt (1720—1769) mindig meghívták az egri katolikus szeminárium görög nyelvvizsgáira.[20]

Az iskolák megléte felveti a *tankönyvellátás* kérdését is. És itt kapcsolódunk a *könyvtárak* témájához. Az egri görög könyvtár hajdani állományából 18 kötet maradt meg. Részben liturgikus, részben iskolai tankönyvek. Ötöt közülük Bécsben adtak ki 1800 és 1815 között.[21] *Történtek próbálkozások hazai tankönyvkiadásra* is: 1806-ban jelent meg egy görög—német nyelvű Comenius Orbis Pictus, melynek görög szövegét *Anthimosz* lelkész fordította magyarországi görögök számára. A fordító 1805-ben a pesti iskolában tanított, 1810-ben Újvidéken egy újgörög nyelvtankönyvet is kiadott.

Mi lehet annak az oka, hogy Comenius felé fordult a figyelem? Az, hogy a nagy cseh pedagógusnak a latin mellett az *anyanyelv fontosságát* hirdető programja megfelelt a görögök törekvéseinek, akik anyanyelvüket meg akarták őrizni. Valamint látták azt, hogy sok helyen haszonnal forgatják Comenius munkáját, s mint a régi dicső ősök utódai, nem akartak ebben elmaradni.[22]

Jelentős könyvtár maradt fenn Miskolcon, mintegy 500—600 kötet, anyagának a feldolgozása folyamatban van már hosszabb ideje. A *kecskeméti könyvtár* köteteinek a számbavétele még a második világháború előtt megtörtént, sajnos — értesülésünk szerint — a könyvállomány nagy része elpusztult, szétszóródott a háború folyamán.

Szólnunk kell a *magánkönyvtárakról* is. Már 1736-ban *Manoli Miklós* hagyatékában több történeti könyvet találtak.[23] *Zavirász György* szabadszállási kereskedő a XVIII. század végén rendszeresen gyűjtötte a könyveket és régi kéziratokat. Maga is másolt és fordított, irodalomtörténetet is írt újgörög nyelven, hagyatékában szintén megtalálható az Orbis Pictus újgörög és magyar fordítása — ez azonban nem került iskolai használatba — céljának tekintette a harcot mind nemzetének, mind Magyarországnak szellemi felemelkedéséért. *Kallona Ignác* archimandrita gyöngyösi könyvtárában 90 kötet és 10 kézirat volt: görög filozófusok (Arisztotelész, Platon), a görög klasszikusok (Ilias, Odisszeia), a görög egyházatyák (Sníriai Izsák, Krizosztom), történeti, pedagógiai, földrajzi munkák stb. *Kallona György* kecskeméti tanító még a múlt század nyolcvanas éveiben is gyűjtötte a régi könyveket és kéziratokat.

Érdemes felidéznünk egy könyvtáron belül a kötetek nyelvi megoszlását is: Kecskeméten 406 görög nyelvű kötet mellett volt 24 magyar, 21 egyházi szláv, 5 latin, 4 német és 3 orosz nyelvű is. (Miskolcon is hasonló a megoszlás.)[24]

A görög ortodox közösségek könyvekkel való ellátása kapcsán nem feledkezhetünk meg arról az *öt magyar nyelvű kiadványról*, melyek a hazai görögök között megindult elmagyarosodás folyamatát is tükrözik. Ezek mind egyházi jellegű kiadványok: kiadóik és szerzőik az ortodoxiát tartották továbbra is

[20] Bihari—Füves, i. m. 236.

[21] Uo. 255 kk.

[22] Füves Ödön: Comenius és a magyarországi görögök; „Magyar Pedagógia", 1974/3, 297 kk.

[23] Füves Ödön: A görög kereskedők megjelenése Pesten; „Antik Tanulmányok", 1972/2, 230.

[24] A görögök könyvtáraira vonatkozólag: — Füves Ödön: Neumás énekeskönyvek és Zavirász György munkáinak kéziratai Szentendrén; „Antik Tanulmányok", 1961, 296. — Hajnóczi Iván: „A kecskeméti görögség története", Bp. 1938, 39—48. — Huzsvik György: A szentendrei szerb görögkeleti püspöki és egyházmegyei könyvtár; „Pest megyei könyvtáros", 1961/10. — Ö. Füves: Bibliothek von Ignatios Kallonas in Gyöngyös aus dem Jahre 1834; „Ellinika" Thesszaloniki, 1971, 378 kk.

közösségfenntartó erőnek — ez időben vették át az egyházközségek a kompániáktól ezt a szerepet —, de ugyanakkor felismerték az asszimilálódott görög származásúak számára a magyar nyelv fontosságát. E műveknek a megjelenése — egy kivételével — egybeesik a nyelvújítás kezdetével, és így *egy magyar ortodox egyházi nyelvezet és terminológia kezdeményezői is voltak.* Közülük kettő katekizmus (*Miskolczi István* és *Miklós*, 1791; *Georgievits Áron*, 1801), egy bibliai olvasmányok az ortodox egyház ünnepi előírásai szerint (*Steriady Theodor*, 1802) és két imakönyv (*Karapács Demeter*, 1795 és további kiadások; *Popovics János*, 1861).[25] Egy régebbi forrásunk — melyet Sztripszky Hiador állított össze — más fordítókat, illetve kiadót is említ a XVIII. század végéről *Demetrovich Emánuel*, *Szekeres Athanáz*, illetve *Angyaláky Miklós* — az utóbbi kettő kiadványai azonban lehetnek a Karapács-félének az előzményei.[26]

Már láttuk, hogy a pesti görögök és szerbek közötti viszálykodás folytán a görögök nemzeti nyelvükön végzett istentiszteletet és prédikációt követeltek, majd később a makedorománok román nyelvűt. Az asszimiláció azonban *felvetette* a görög ortodox templomokban *a magyar nyelvű prédikáció* lehetőségének a kérdését s a görög iskolákban *a magyar nyelvű hitoktatást.* (Tudomásunk szerint 1790 táján hangzott el magyar prédikáció a miskolci görög templomban!) Az imakönyvek és a katekizmusok lényegében tehát az iskolai oktatást segítették volna: hisz ebben a korban ennek jelentős részét a hitoktatás töltötte ki, de mondhatjuk, hogy a tanulók sokszor az olvasást a bibliai történeteken sajátították, mélyítették el. Miskolczi István az 1646-ban elhunyt kijevi metropolita, Mogila Péter katekizmusát fordította le, Georgievits Áron pedig egy 1774-es karlócai szerkesztésű katekizmust adott ki az ifjúság számára görög—magyar nyelven. A katekizmus formát a reformáció—ellenreformáció hitvitázó szelleme termelte ki: kérdés-felelet alakjában tárgyalják az ideológiai tételeket. Említett munkák az ortodox egyház tanítását tárgyalják, ily módon, mintegy védekezni akarván az unió és a végső felszívódás ellen. Szinte mindegyik könyv előszavából kitűnik, hogy *sokan vannak az ortodox egyház hívei közül, akik a templomokban használatos nyelvet nem értik,* megfelelő könyveknek híján vannak. Steriady Theodor a könyvét esetleg a családokon belüli olvasgatásra, épülésre is szánta. Az imakönyvek pedig — bár egyházi gyakorlatra készültek — egyben a középkori *görög egyházi költészet első magyar tolmácsolói.* Félig-meddig ez a szépirodalmi jelleg is indokolhatta a Karapács Demeter-féle imádságoskönyvecske esetében, hogy variánsai vannak, és 1859-ig több kiadást ért meg.

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

A felvilágosodás kora kedvezett a természettudományoknak, azok hatása alól a görögök sem vonhatták ki magukat. A rendelkezésre álló adatok elsősorban a mindennapi gyakorlati élet hatását mutatják.

Az *orvostudomány* volt az, amellyel a görögök jelentősebben kapcsolatba kerültek.[27] Ennek szociális indítékai voltak, hiszen a görög közösségek is tartot-

[25] „Az ortodox kereszténység", Bp., 1975, 129 kk.

[26] Szabó Jenő: „A görög-katholikus magyarság utolsó kálvária útja", Bp. 1913, 436 kk. (A kötetet összeállította Sztripszky Hiador.)

[27] Füves Ödön: A magyarországi újgörög telepesek és az orvostudomány; „Orvostörténeti Közlemények", 1963, 273 kk.

tak fenn egészségügyi intézményeket, de az óhazának való segítés is foglalkoztatta őket.

Zavirász György 1787-ben lefordítja újgörögre Rátz Sámuel orvosprofesszor egyetemi előadásait, azzal a szándékkal, hogy az óhazai görögség számára megfelelő *újgörög nyelvű orvosi tankönyvet* teremtsen. E munkájához testvére, Zavirász Konstantin neve alatt négynyelvű (ó-, újgörög, latin, magyar) *botanikai szótárat* csatol, melynek elkészítéséhez felhasználja Comenius Janua linguarum című munkáját is.[28] (Miért testvére nevét kölcsönzi a munkához? Lehet, hogy ezzel akart számára kedvet teremteni, s tudományos munkára serkenteni.)

Több görög származású orvostanhallgató tanult a pesti egyetemen. 1826-ban szerzett oklevelet *Bekella Döme* pesti orvos. Görög származású volt *Margó Tivadar* professzor (1816—1896). Halála nyolcvanadik évfordulója alkalmából a napi sajtóban megemlékezést is olvashattunk: Pesten és Bécsben járt egyetemre, filozófiát és természettudományi előadásokat hallgatott. 1848—49-ben honvédorvos volt. Egyetemi előadásaiban Darwin tanait hirdette.[29] Neves orvos volt még *Argenti Döme* (1809—1893), aki az akkor divatos hasonszenvi gyógymód (homeopátia) képviselője, négy orvostudományi szakkönyvet is írt. Munkásságáért szülővárosa, Vác díszpolgára lett és királyi tanácsos.[30]

A görög ifjak nemcsak a pesti és bécsi egyetemen tanultak, hanem eljutottak elég korán a németországi Halle egyetemére is.[31] Hallében tanult *Dimitriosz Karakaszisz, Apostolovics János* a XVIII. század közepén. (Az utóbbi elszerbesedett családból származik.)

A végzett orvosok közül sokan visszatértek Görögországba. Ezek között már magyarországinak számított *Murátisz György* és *Szakelláriosz György*, akik Bécsben végeztek. Voltak olyan görög ifjak, akik egyenesen Görögországból érkeztek egyetemi tanulmányokra: *Áthanasziosz Chrisztopulosz*, az újgörög „Anakreon", *Dimitrosz Panajótisz*, az előbbi még Budán, az utóbbi már Pesten — az áthelyezett egyetemen — végezte orvosi tanulmányait. Tudunk a görögök között gyógyszerészről is: *Trandhafil Kozma* gyógyszerészdoktori disszertációja Budán jelent meg nyomtatásban. (A hazai orvostudomány görög vagy görög származású művelői közül még további példákat sorolhatnánk!)

A görög iskolákban a hangsúly az anyanyelvi nevelésen volt, a természettudományok oktatása így kisebb szerepet kapott. A kecskeméti görögök könyvtárában, az iskolás könyvek között azonban a *számtanon kívül* a *természetrajz*, a *fizika*, a

[28] Füves: „Comenius . . .", 297.

[29] „Pest megyei Hírlap", 1976. szept. 5., 8.

[30] Füves Ödön: Az osztrák levéltárak görög anyagának magyar vonatkozásai; „Antik Tanulmányok", 1962, 230.

[31] A hallei egyetem és a magyarországi ortodoxia között élénk, jelentős kapcsolat állhatott fenn. Huzsvik György említi (i. m.), hogy a Tolna megyei Grábócról a szentendrei könyvtárba került a kolostor mintegy másfél ezer kötetes könyvállománya. Ennek egy része a XVIII. századból, Halléból származik, a pietizmus korában élt szerzők (Francke, Wolf, Baumgarten) művei. — A Tolna megyei Grábóc ortodox kolostora 1585-ben keletkezett, a török idők alatt a szerzetesek többször elhagyták. 1711-ben Mérey, szekszárdi katolikus apát hívta vissza őket (Somogyi Árpád: Későbizánci hagyományok a magyarországi pravoszlávok építőművészetében; „Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények" 1960/1—2, 75 kk.) Mérey apát gesztusa a vallási türelem szép példája, melyhez kevés hasonló akad ebben a korban. A szerzetesek visszahívásának az oka valószínűleg az, hogy megszaporodott Szekszárd vidékén az ortodoxok száma. Bár a kolostor szerb jellegű volt, lehetett szerepe a görögök körében: a templom előcsarnokában napjainkban is látható egy görög feliratú sírkő. (A miskolci ortodox, házassági anyakönyvben, az 1794/95. években egy szekszárdi és egy grábóci görögre vonatkozó adat is található!)

földrajz is képviselve volt. A pesti görög tanítóképzőben a hallgatók a módszertan mellett *algebrát* és *matematikát* tanultak. *Tomori Anasztáz* mérnök (1824—1894) Arany János tanártársa volt a nagykőrösi kollégiumban, 1853—54-ben matematikát oktatott. 1858-tól az Akadémia levelező tagja, számtankönyvet is írt. Jelentős irodalmi-művészeti mecénásként is.[32]

Némi kapcsolatot jelent a természettudományokkal egyes görögök mezőgazdasági jellegű tevékenysége. Szívesen vásároltak szőlőket. Szinte szőlészdinasztia lett a Tolcsván lakó *Constantin* család. (A görögök szőlőművelési tevékenységének lehetnek a helynévemlékei: a miskolci *Görögszőlő* utca és a szekszárdi szőlőhegyen a *Görögszó* dűlőnév.)

A FORRADALMI ESZMÉK HATÁSA

Kezdetben a hazai görögség körében az idősebb generációt nem érintették a felvilágosodás eszméi. Zavirász György — aki pedig felismerte a művelődés és a természettudományok jelentőségét — egy ízben aggódó módon úgy nyilatkozott, hogy egyes ifjak templom helyett a kávéházakba járnak, sőt vannak, akik a deista, vallásellenes könyveket tanulmányozzák. A görögök körében a XVIII. század végén még kevés értelmiségi volt, nagy részük életét a kereskedői munka töltötte ki. Körükben az ortodoxia jelentette — mint a többi balkáni népnél is — a nemzeti fenntartó erőt. Zavirász is attól félt, hogy a deizmus az ortodoxiától fosztja meg őket. Arra nézve is alig egy-két jelentéktelen adatunk van, hogy a szabadkőművességgel kapcsolatba kerültek. Bár kétségtelen, hogy a felvilágosodás hatott: például — a már fordítóként említett — *Szekeres Athanáz*, aki görög cenzor volt 1790 körül (1794-ben halt meg Bécsben), munkáját nem végezte szigorúan, több, a felvilágosodás eszméit hirdető írás eljutott így a görögök közé. (Szekeres előbb győri ortodox, majd római katolikus lelkész lett, az utóbbi tettével vívhatta ki a hatóságok bizalmát, és így tehették meg cenzornak.)

Nagyobb hatást értek el a francia forradalom eszméi, ugyanis ezek inspirálták a szabad Görögország eszményét. Bár még a Martinovics-féle szervezkedés nemigen érintette a görögséget, mindössze annyit tudunk, hogy *Angelaky Laszkar* pesti kereskedő *fia* állott kapcsolatban a társasággal. A fiatal joghallgató azonban korán elhunyt, így a perben már nem szerepelt, részvételének körülményei is tisztázatlanok. Volt azonban egy *titkos társaság* a görögök körében, melyet *Rigasz Valesztinlisz* költő alapított Bécsben a következő célokkal: a balkáni népek összefogása, *francia segítséggel* a török iga lerázása, a nép számára szabadságjogok. Rigaszt és társait az osztrák hatóságok kiszolgáltatták a törököknek, akik 1798-ban kivégezték őket. A mártírok között két pesti görög is volt: *Theocharisz Turundziasz* kereskedő és *Ioannisz Karadzasz*, a pesti görög templom sekrestyése, aki a tisztségét azért vállalta, hogy minél többekkel érintkezhessen.[33]

Görögország felszabadításának a céljával egy másik titkos társaság is alakult Bécsben, a *Görög Múzsabarátok* (Filiki Eteria). *Orosz támogatást* remélve akarták céljaikat végrehajtani. 1815-ben nyomoznak utánuk, Pesten és Újvidéken is

[32] „Magyar Irodalmi Lexikon", III, Bp. 1965, 377.

[33] A görögök felvilágosodáskori magatartására: — Füves Ödön: A Rigasz-féle baráti társaság és a pesti görögök; „Századok", 1976/1, 75—7. — Füves: „Az osztrák levéltárak", 230—231.

voltak központjaik, pesti irányítójuk *Bekella Miklós*, a pesti görög iskola igazgatója volt.

Szólnunk kell az 1821-es görög szabadságharc magyarországi visszhangjáról is. Már 1820-ban, mikor Ipszilandi Sándor Magyarországra menekült társaival, többen siettek támogatásukra. Kiemelkedik ezek közül *Harisz Demeter* kereskedő (a pesti Haris köz névadója), de a menekültek támogatásával kapcsolatosan még *Dionisziosz Popovics* budai püspökről is van ilyen adatunk.

A görög szabadságharc Magyarországon *filhellén* (görögbarát) mozgalmat bontakoztatott ki, hatással volt a reformkor politikusaira, költőire. *Kazinczy Ferenc* egy levelében például örömmel állapítja meg, hogy a görögök fel akarják emelni elsüllyedt nemzetüket. *Perczel Mór* és *Pulszky Ferenc* visszaemlékezéseikben megemlítik, hogy a magyar közvéleményt foglalkoztatta a görög forradalom ügye. Mentek Magyarországról is fiatalok Görögország megsegítésére: *Járvay György és társai* 1822-ben, *Lasky Kristóf és társai* 1827-ben áldozták életüket a görög nép szabadságáért. (Kellő adatok híján a filhellén önkéntesek pontos számát megállapítani nem lehet.) *A pesti görög ifjakból is többen tértek haza görög földre.* De ezt sem lehet pontosan megállapítani, valamint a görög kereskedők nyújtotta *anyagi támogatás* mértékét sem, mivel ezek tiltott cselekedetek voltak, s feljegyzéseket nem vezettek róluk. Költőinket is megihlették az események, *Vörösmarty* a Zalán futásában a görög szabadságharc példájával lelkesít, *Berzsenyi* költeményt írt Új Görögország címmel, *Erdélyi János* 1844-ben költeményt szentelt Rigasz emlékének. (A felsorolás nem teljes, szinte csak ízelítő!)

A görög forradalom erősítette a szabadság gondolatát Európa elnyomott népeiben, és a görög szabadságharc sikere bebizonyította, hogy *győzhet egy szabadságszerető nép forradalma.*[34] Érdekes emléke ennek a korszaknak egy üzleti cégér, mely török ellen harcoló görög vitézt ábrázol.[35]

A hazai görögség részt vett a magyar szabadságharcban is. A Petőfi téri templomban őriznek egy zászlót, mely azé a lovasegységé volt, melyet 1848-ban a pesti görögök pénzén állítottak fel. Az 1849-es tokaji csatában kitűnt hősiességével egy *Zákó* nevű őrnagy.[36] Tokaji hagyomány szerint azonos lenne a századfordulón Tokajban elhunyt *Zákó Soma* görög kereskedővel. A pesti görögök irattárából került elő Czuczor Gergely Riadó című forradalmi költeményének röplapszerű kiadása 1849-ből.[37]

1848 eseményeihez kapcsolódik *Pompéry János* (1819—1884) munkássága is. Miskolci születésű, görög származású író, eredetileg ügyvéd, a szabadságharc alatt képviselő, az önkényuralom idején ügyvédként képviseli az üldözöttek érdekeit. 1857-től az Akadémia levelező tagja. 1861 után cikkei miatt be is börtönözték. Részt vett az Első Magyar Általános Biztosító Társaság munkájában, szorgalmazta az írók segélypénztárának a felállítását.[38]

MŰVELŐDÉSI-TÁRSADALMI TEVÉKENYSÉG

A hazai görögök és a velük együtt élő makedorománok kulturális és szociális téren is tevékenykedtek adományozó-pártfogó közéleti tevékenységükkel. A nemzeti érzés kibontakozásának az időszakában, a reformkor idején „a pesti cincár kereske-

[34] Füves Ödön: Az 1821. évi görög szabadságharc és Magyarország; „Századok", 1973/1, 106—113.
[35] A cégér a Kiscelli Múzeumban.
[36] „A szerencsi járás monográfiája", Szerencs 1956, 167.
[37] „Irodalomtörténeti Közlemények", 1971/2, 184.
[38] „Magyar Irodalmi Lexikon", II, Bp. 1965, 514.

dők voltak a mecénásai Bojadzsinak, az első arumún nyelvtan írójának és Rosa György történetírónak".[39] Jelentős volt a gazdag Haris család tagjának, *Haris Pálnak* (mh. 1902) az alapítványa, melyből ösztöndíjat adtak bölcsészhallgatóknak görögországi tanulmányutakra. (Az alapítvány tőkéjén bérházat vásároltak, ez volt a *Hariszeon*, a görög betűs felirat ma is látható a Budapest VIII. kerületi Bérkocsis utca 23. számú házon.)[40] Az alapítványok kezelői általában az egyházközségek voltak, a pesti görög egyházközség is *pénzsegélyben* részesítette szegényebb híveit a tulajdonában levő *ingatlanok, bérházak jövedelméből.*

A Szerviczky család hagyatékában láttuk a tokaji Szerviczky György özvegyének, *Karátsonyi Annának* a múlt század közepén kelt végrendeletét, melyben általános örökösévé a tokaji ortodox egyházat tette, de ugyanakkor intézkedett, hogy a Tokajban levő ispotályok (szegényházak) is részesüljenek hagyatékából. *A miskolci görögök a múlt század első felében mindenkit felvettek felekezeti különbség nélkül a kórházukba.*

A görögök nem feledkeztek meg környezetükről sem. Egerben az egykori Panakoszta-házon emléktábla hirdeti, hogy *Panakoszta Sándor* a városra hagyta a házát, hogy annak jövedelméből a város közvilágítását fejlesszék. Kecskemét köztereit két olyan szobor is díszíti, amely *Tomori Anasztáz* ajándéka a város számára, az egyik Katona Józsefet ábrázolja.[41]

A görögök részt vettek a társadalmi meg a közéletben is. Több példát sorolhatnánk Egerből: *Panakoszta Sándor* főbíró, *Sarpe György és Jakab* fertálymester volt. (A fertálymesterek ügyeltek Egerben egy-egy városrész rendjére.) *Kapitány Mihály*, az egri kaszinó alapító tagja, a város adószedője volt.[42] A *Horváth alias Mandzuku* család 1794 óta bárói címet is viselt, Gyöngyösről kerültek Pestre, a család egyik tagja megyei esküdt is volt.[43] Sokan kaptak a görögök közül nemességet. Említhetnénk a leggazdagabb görög családot, a *Sina bárókat* is.

A szentendrei szerb egyházmegyének — a budai püspökségnek — még görög származású püspöke is akadt a XIX. század elején *Dionisziosz Popovics* személyében. (Eredetileg a családnév *Papajannuszisz* — ez is példa arra, hogy a szerb egyházi vezetőségek hivatalos használatában egyes görög neveket a szerb megfelelő váltott fel.) Ugyancsak görög származású, de már elszerbesedett család tagja volt *Dumcsa Jenő* vaskereskedő és szőlőbirtokos, aki Szentendre polgármestere lett (1872), nevét ma is utca őrzi a városban.[44]

A görögség belenőtt városa magyar, szerb — esetleg román — ajkú polgárainak rétegébe, s mint a polgárság része nem kerülhette el annak válságát sem. Ez tükröződik *Gozsdu Elek* (1849—1919) munkásságában. Makedoromán származású, rokoni szálak kötik Miskolchoz. Nem közéleti tevékenysége révén, hanem mint író neves. Oroszos írónak tartják, akin Turgenyev hatása érződik. Novelláiban sok a filozófikus vonás, a századvég nagy kérdéseiről, létről, halálról, az emberről.[45]

[39] „Új Idők Lexikona", I, Bp. 1942, 529.
[40] Füves: „Görögök Pesten", 277.
[41] „Eger (útikönyv)", Bp. 1976, 214, valamint Entz Géza—Genthon István—Szappanos Jenő: „Kecskemét", Bp. 1961, 164 és 172.
[42] Bihari—Füves, i. m. 251 kk.
[43] Füves: „Görögök Pesten", 360.
[44] Füves Ödön: Fejezetek a szentendrei görögök életéből; „Antik Tanulmányok", VIII, 121—122.
[45] „Magyar Irodalmi Lexikon", I, Bp. 1963, 403.

Gozsdu Elek személye nem tévesztendő össze *Gozsdu Manóéval* (1802—1870), aki Vitkovics Mihálynál volt joggyakornok, támogatta a magyar nyelvűség ügyét. Vagyonát román nevelési célokra hagyta, a kortársak a magyar—román kapcsolatok közvetítőjét tisztelik benne.[46] Adatok híján nem tudjuk biztosan, de a neve alapján makedoromán származásúnak tartjuk. A Gozsdu név az egri görögök körében bukkan fel 1790-ben.[47]

A GÖRÖGÖK ÉLETÉNEK MŰVÉSZI ÁBRÁZOLÁSAI

A miskolci kiállítás második részében — mint a bevezetőben utaltunk rá — *ortodox egyházművészeti alkotásokat* láthattunk. Ez a gazdag hagyaték az egyik *tükrözője* a magyarországi görög kereskedők kétszáz éves történetének. Miskolc igen előkelő helyet foglal el a hazai ortodox egyház művészetében, azonban ez korántsem jelenti, hogy az egyetlen lelőhelye ma ilyen alkotásoknak Magyarországon. A görögök ortodox egyházművészeti szerepe indította arra Darkó Jenő muzeológust, hogy a szakirodalomban szereplő „szerb egyházművészet", „pravoszláv barokk" stb. megjelölések helyett a *metabizánci művészet* elnevezést használja.[48] A meta ‚után' jelentésű görög szó a bizánci melléknévvel összetételt alkotva jelentené a Bizánc elestét (1453) követő századokban az ortodox vallású népek körében keletkezett művészetet. A magyarországi metabizánci művészet igen *érdekesen ötvözi a bizánci és a hazai barokk hagyományokat*, s ennek szép példái a miskolci, pesti, szentesi templomok — melyek napjainkban magyar ortodox templomokként működnek. Az egyes képzőművészeti alkotások — s itt az ikonokra gondolunk, bár ezek részben a Balkánról származnak — megérdemelnék annak elemzését, hogy mennyire tükröznek a görögökre, az életmódjukra, a népi sajátosságaikra vonatkozó elemeket. A Herman Ottó Múzeum munkatársai érdekesen oldották meg a kiállítás plakátját. Egy, a múzeum tulajdonát képező több alakos ikonból kiválasztottak két férfialakot: idősebb, hosszú szakállú férfi és szakálltalan ifjú állnak egymás mellett. Ha az idős ember arcán tükröződő filozófikus nyugalmat szemléljük és az ifjú érdeklődéssel teli tekintetét, az egyházias motívumok elvonatkoztatásával akár azt is mondhatnánk, *mester és tanítványa*. (Tovább folytatva a gondolatot: modellül szolgálhatott egy idős görög kereskedő és kedvelt inasa vagy segédje !) Vagy említhetnénk a gyöngyösi Szent György-ikont élénk színkezelésével: *akár a népmesék királyfija*. Beszélhetnénk még a *fafaragásokról* is, melyek bizonnyal rejtenek magukban sok népi motívumot.

A művészeti emlékek között azonban — s ez kevésbé ismert — nemcsak egyházi jellegűek vannak. Gondolunk itt a *polgári rendeltetéssel készült* műemléképületekre. Ilyen volt a miskolci görögök hajdani iskolájának az épülete (ma ez a parókia), vagy említhetjük a tokaji főtér hajdani görög kereskedőházait, melyek hasonló szentendrei műemlékekre erősen emlékeztetnek. Egy-két festmény is akad: portrék a görög kereskedőcsaládok tagjairól.

A görögség léte nem mindig tükröződött pozitív értelemben. Csokonai Vitéz Mihály Tempefői című drámájában Betriger tipográfussal (nyomdásszal) mondatja el, hogy Tempefői ki nem fizetett verseskötetei legfeljebb a görög keres-

[46] Uo. 404.
[47] Bihari—Füves, i. m. 249. és 252.
[48] Darkó Jenő: A magyarországi metabizánci művészet stílusproblémái; „Művészet", 1975/11, 40—43.

kedő veszi meg mint papírt, csomagolás céljaira. (Elsorolt adataink azonban bizonyítják, hogy Csokonai gondolata korrigálásra szorul, mert a görögök sokat mecénáskodtak.)

A reformkori görög kereskedő típusát Jókai mutatja be igen szépen: „Az asztal (ti. kávéházi) hőse Hajdukics Czyriák uram. Fajára nézve macedóniai görög, nemzetére nézve kemény nyakú magyar, aminél különbet nem mutat fel Árpád ivadéka.

Hajh! ha minden magyar olyan magyar volna, mint amilyenek a mi rác polgártársaink voltak! . . . Magyar nemesek voltak mind. És azt megérdemelték. Pénzzel is meg karddal is. A különbség csak az volt köztük, meg a magyarok között, hogy nekik nemcsak kardjuk volt, hanem pénzük is."[49]

Hajdukics eredetileg vaskereskedő, de mindennel kereskedik. A napóleoni háborúk elmúltával azonban a gazdasági lehetőségek csökkentek, a kávéházakban már nem lehetett nagy gabonaüzleteket kötni a hajósokkal. A kávéházi élet egyébként kedvelt lehetett a komáromi rácok-görögök körében (ez is hozzájárulhatott egyesek tőkéjének a megfogyatkozásához!): „Aközben (ti. kártyázás közben) pedig kávét és puncsot ittak, s csibukból fújták a füstöt; néha egy ‚mnogája létára' is rágyújtottak."[50]

Hajdukics uram tehát típus, és történetében a görögség sorsát is megrajzolja Jókai: *az asszimilációval együtt a magyar társadalom ellentmondásaiban is részesednek.* A Hajdukics fiúkat — bár van némi érzékük a pénzszerzéshez meg a barkácsoláshoz is — apjuk már nem akarja bevonni az üzleti életbe: „Iskolába járnak . . . *mert hát nemes ember nem adhatja a fiát lakatosinasnak* (kiemelés tőlem); de nem ragad rájuk semmi jó tudomány. Ellenben minden rosszat megtanulnak a többi gézengúztól!"[51]

[49] Jókai Mór: „A három királyok csillaga", Bp. 1973, 189. — Hajdukics kedvenc nótájának félig román szövege van: ez mintha azt sejtetné, hogy a „macedóniai görög" elnevezésen makedorománt is érthetünk; a „rác polgártársaink" meg vonatkozik a szerbek mellett itt a görögökre is, mert a szerbekkel együtt alkottak Komáromban közösséget.

[50] Uo. 191. — A „mnogaja leta" egyházi szláv kifejezés: 'számos éven át', (ti. éljen!) hálaadó szertartáson, esküvőn éneklik. Ez az adalék az ortodox szertartások folklór jellegére mutat.

[51] Uo. 259.